

Csokonai, a nevelő

Aki kétszáz évvel ezelőtt diáknak iratkozott be a debreceni Református Kollégiumba, az pályájának egy szakaszán nagy valószínűséggel tanítóként is működött. A mai középiskolának megfelelő osztályok elvégzése után legtöbbször falura mentek tanítóknak, – rektornak – s így gyűjtötték össze további tanulásuk költségeit. A tehetségszebb diákokat nem küldték ki ilyen szolgálatra, megmarasztották a Kollégiumban mint tisztviselőt vagy osztálytanítót. A legjobbakból néhányat külföldi egyetemekre küldtek.

Számon tartották a Kollégiumban a tehetséges diákokat, de szemmel is tartották őket, nehogy túl sokat habzsoljanak "az istenek eledeléből", a szabad gondolkodásból.

A XVIII. század utolsó évtizedében *Csokonai Mihály* volt itt a leginkább számontartott, szemmel tartott tehetség. Már tizenhárom éves korában mindent elsajátított, amit a Kollégium, sőt amit egész Debrecen nyújtott neki. Verseket írt magyarul és latinul, ismerte a természetrajzot, különösen a botanikát, tudta a hazai és világtörténelmet, a teológiát, a latin és a magyar nyelvtant. Mindezeket a stúdiumokat húsz éves korában már tanította is, mint a poétai osztály köztanítója. A tizenhat éves diákokat nevezték poétai osztályosoknak, röviden poétáknak. Ez azonban nem jelentette azt, hogy egész éven át csak a versekkel törődtek. Deklinista, szintakszista, rétor, poéta, stb. – ezek csupán hagyományos címszavai voltak az egyes osztályok tananyagának, amelyeket több mint ezer éven át neveztek így a keresztény európai iskolákban.

Csokonai 1794. január 11-én vette a poétai osztály tanítását. Saját kezű följegyzéseiből tudjuk, hogy ugyanebben az évben szeptember 26-ig milyen ismereteket tanultak tőle diákjai.

I. A Heidelbergi kátét elvégezték.

II. Pomey mitológiai panteonjából az égi istenekről tanultak.

III. Magyar és latin versekben majdnem minden nap gyakorolták magukat.

IV. Prozádiát Molnár Gergely nyomán emlékezetükbe vették.

V. Végighaladtak az ókori földrajzon.

VI. El tudnak mondani néhány kiválasztott költeményt hazai költőktől, nemkülönben Ovidius és Terentius műveiből.

VII. A számtant, szépírást, éneket gyakorolták.

Nem volt ez a témajegyzék hivatalos tanterv, csupán a praeceptornak, Csokonainak feljegyzése annak igazolására, hogy diákjai az elmúlt hónapokban szorgalmasan dolgoztak. Fölötteseinek már támadtak némi gyanúi, hogy a poéták tanítója nem elég szigorú. Már fokozódik a pedagógiai feszültség.

A kétszáz évvel ezelőtti magyar iskolákról gyakran olvashatjuk, mégpedig rosszallólag, hogy az oktatók nyelve a latin volt, és a diákok még egymás között se beszélhettek magyarul. Ez téves értelmezés. Igaz ugyan, hogy a latin irodalomról latin nyelven társalkodtak, ahogy ma az angol, német, stb. órákon az idegen nyelvet gyakorolják. A III. pont úgy értendő, hogy föladott témákról magyar és latin nyelvű verseket írtak, s ezeket megbeszélték, megbírálták. A VI. pont viszont azt jelenti, hogy könyv nélkül mondták a megtanult verseket.

Az osztályok munkáját ellenőrző professzor urak nem írták elő, hogy a praeceptor milyen pedagógiai módszereket alkalmazzon. Hat évvel azelőtt, hogy Csokonait megbízták a poétai osztály tanításával, ő maga tanulta itt a versírást *Kovács József* praeceptor osztályában.

Kovács József lelkesen írt Csokonai iskolai szerepléséről: "A legelső verseiből mindjárt vettem észre azt a különös zsenit, melyet osztán egész esztendeig mind inkább-inkább becsültem és mindeneknek dicsértem. Az ő versei mindenkor könnyen folyók és inkább természetiek, mint mesterségesek voltak. Az az igen különös termé-

szet volt benne, hogy erőltetni a tanulásra, annyival inkább versírásra soha nem lehetett, melyet én kitanulván egész szabadságában hagytam, hogy írjon vagy ne írjon, mikor több tanulóársai írtak. Sőt még a leckék járásában is egész szabadságot szeretett volna, de mivel ez szokatlan dolog volt, úgy közlöttem a dolgot, hogy hat óraker reggel lévén az első lecke (mivel hét óraker templomba tartoztak menni), ha ő ki nem aludta magát, egész nap kedvetlen volt: tehát én megparancsoltam néki, hogy a hat órai leckére ne jöjjön fel. Ezt annyira szerette, hogy egész nap a legvidámabb és elevenebb lélekkel volt, írt és tanult."

"Szokásom volt, hogy tanítványaim közt a Virgil Éneisében beszélő személyeket felosztottam, egyiket megtettem példának okáért Hecubának, másikat Priamusnak, a harmadikat Pyrrhusnak és osztán úgy peroráltattam azoknak beszédjeiket; az ilyen rolléket szörnyű tüzzel játszotta és a bámulásig tudta követni."

Domby Márton még elvenebben rajzolja Csokonai megjelenítő képességét: "... egészen remek volt az ő előadása, kivált a poétai históriákba. Különben se tudván akció nélkül beszélni, a felvett személy minden szavainak, cselekedetinek, magaviselésének, mozdulásának, felgerjedésének, vagy meghunyászkodásának, dühösségének, ri mánkodásának, nyájaskodásának a szakasztott odaillő tónust, tagmozdulatot, ábrázat alkalmaztatást, hangváltoztatást úgy megadta, hogy maga Jupiter, a maga méltóságát, más a maga tüzet Csokonai által követni látták volna magokat, meg nem szégyenlették, vagy Mómus is azok ellen kevés kifogást tett volna. Ily tüzzel, ily eleven-séggel most méltóságosan, majd nevetségesen, most felháborodva, majd lecsendesedve beszélvén, tanítván ő: a követett személyeknek mind karaktere, mind egész históriája, természete tanítváni fejében egyszerre megragadt, s az ő tanítváni a helyett, hogy a hideg leckéktől idegenkedtek volna, az ő oskolájába mint teátrumba egymást törve mentek". Az iskolai színelőadásokat a református és katolikus iskolákban egyaránt fölhasználták az iskolai munka gazdagítására. Korábban a debreceni Kollégiumban is rendeztek színjátékokat. De Debrecenben éppen abban az időben amikor Csokonai itt tanult, szünetelt az iskolai színjátszás, legalábbis annak hivatalosan engedélyezett formája. Csokonai szerette volna kipótolni ezt a hiányt. Írt is két színdarabot, amelyek alkalmasak lettek volna iskolai előadásra (*Gerson du Malhereux* és a *A szerelem győzedelme a tanultakon*). De előadásukat nem sikerült tető alá hoznia.

Őt évvel később a csurgói iskolában nagy sikerrel adta elő diákjaival *Az özvegy Karonyóné* és a *Cultura* című darabját. Bár itt is emeltek kifogásokat az iskola pártfogói, nem akadályozták a nyilvános előadást.

A rögtönzésekről, a diákok játékairól sajnos csak annyit tudunk Domby Mártontól: "Ekkor estek sok katonásdik, paposdik, törökök s holmi vad nemzetek követései."

Csokonai több ízben fölemlgette, hogy gyermekkorától adósa azoknak a tudós és emberséges férfiakkal, akik őt tanították, akár a nyilvános iskola osztályaiban, akár a különórákon.

Megbecsülte azokat a tanítókat, akik nem pálcával verték bele és társaiba a tudományokat, hanem azt vallották és be is bizonyították, hogy minden ismeret, minden tantárgy érdekes lehet.

Az *Anakreoni dalok* egyik jegyzetében írta: "Mely nagy szerencse mikor egy növendék elmét ily nem-orbilusok bárdolnak és közpályájának kezdetekor ilyen jóindulatú és egyenes Aristárkusok vezetnek."

Orbilus az ókorban a pálcázó tanító megszemélyesítője volt. Ezek szerint a nem-orbilus a pálcátlan pedagógus. Aristarkus pedig az emberséges oktató, aki magatartásával is jó példát mutat diákjainak.

Orbilus emlegetése alig több itt pedagógiai közhelynél. De lehetséges, hogy egy régi kollégiumi pofon keserű emléke újult fel Csokonaiában, mindannyiszor, mikor Orbilust emlegette.

Az *Anakreoni daloknak* imént említett jegyzetében azt is írta, hogy négy irodalmi tanítómester hatott rá legerősebben. A szimmetriát szigorúan megtartva nem is négyen, hanem kétszer ketten voltak ezek a mesterek: Kovács József az iskolai Vergilius-recitálásokkal, Budai Ésaías a klasszikus verselés szabályainak bemutatásával.

Fontosabb volt ezeknél a másik két mester: *Kazinczy Ferenc* és *Földi János*. Hogy miért? Azt remek feszes mondatokban foglalta össze Csokonai: "... amazok nélkül poéta nem lettem volna, ezek nélkül pedig tűrhető poéta; amazok születtek fel a Parnasszusra, ezek pedig neveltek rajta, s megmutatták annak csinos útait, a szép lelkeket kalauzul keresték ki mellém, hogy meg ne üsse lábamat a kőbe".

A Bibliából idézett zárómondat is arra figyelmeztet, hogy milyen komolyan vette a különbséget diákkori két mestere és az új verselési ízlést pártoló másik kettő között.

Pedagógiai elveit több ízben megfogalmazta, s mindig olyankor, mikor tanári állást remélt. Bár a csurgói iskolában csak néhány hónapig tartó ideiglenes helyettesítéssel bízták meg, ő erre is nagyon gondosan felkészült. Nemcsak bemutatkozó verse mutatja ezt (Jövedölés az első oskoláról a Somogyban), hanem *Sárközy Istvánhoz*, az új csurgói iskola egyik alapítójához szóló levele is. Itt kifejtett, inkább csak földidézett gondolatai nemcsak 1798-ban voltak tündökletesen korszerűek, hanem a mai konzervatív pedagógusoktól is kiérdemelhetnének némely rosszaló fejcsóválást.

1799 június másodikán írta Sárközynek: "...azon törekedem, hogy ahhoz szoktassam nevéndékeimet, mi a régi mechanikus, mi a mai gondolkozó és gondolkoztató tanítás, mi az oskolai s a boldog elfelejtésnek szentelt pedántság; mi a valóságos embert formáló tudás, mi az Orbilius és mi az emberszerető oktató." (Az elfelejtésnek szentelt pedántság a tankönyv bemagolását jelenti).

Egy alig ismert, bár már öt évvel ezelőtt megjelent vázlatában kidolgozta egy nemzetközi esztétikai intézet és az intézetben szerkesztendő könyvsorozatokat terveit. Bár mindezt a megvalósulás reménye nélkül sorakoztatta fel, a tervezet így is méltó a figyelemre, sőt a továbbgondolásra. Négy pontot idézek belőle.

Esztétika

A szépnek és az ízlésnek története az emberiség első kezdeteitől a jelenkorig, időrendben, minden népnél, minden tudományban és szépművészetben. Ide jönnek ezek főlemelkedésének és hanyatlásának okai.

Bevezetés a költészetbe

Itt kerül szóba a költői tehetség és a jellem: Melyik költő miért érdemes arra, hogy valóságos hírnévre tegyen szert? Mit tett, vagy tehet majdan a költészet az emberi nem felemelésére vagy megrontására. Mik az okai annak, hogy egyes korokban vagy nemzetekben a költészet felpezsdül, illetve megfagy? Hogyan lehet azokat segíteni, illetve megszüntetni? Mi a költő célja? Miben áll a valódi költői természet vagy tehetség? Az ókori költőket kell jobban becsülni vagy a maiakat.

Prozódia

Vajon a köznapi értelemben vett prozódia szükséges-e a költészetben? És milyen mértékben? Nemde a prózai költészetben is van bizonyos prozódia és mérték, mind a szavakban, mind a mondatokban – legalábbis kellene lennie. A természet adományairól és tökéletlenségeiről a verselésben. Hogyan kell a nyelvet tökéletesebb prozódiaira vezetni. Melyik nyelv a legalkalmasabb a költészetre.

A nemzeti költészet

A keletieké. Így a kínaiaké, a kisebb hírű ázsiai nemzeteké, a régi hébereké és ha vannak a maiaké, az araboké, perzsáké, törököké, magyaroké.

A nyugatiaké. A régi görögöké, és ha vannak, a maiaké, a régi és a mai latinoké, spanyoloké, olaszoké, franciáké, angoloké, itt a keltáké is, cseheké.

Oknyomozással elő kell adni a nemzeti költészet történetét, a nemzet keletkezésé-
től a jelenkorig. (Latinból fordította V. Windisch Éva).

Ennek a megálmodott tudományos intézetnek fennmaradt egy tömörebb és talán egy kicsit realisabb koncepciója. Ebben a két változatban is megmutatkozik Csokonai *elasztikus* elméje, hogy Dobby Mártonnal szóljak.

"Gondolatok a hazánkbeli szépliteratúráról, annak régi és mostani állapotjáról, felhágásának és lebukásának okairól, úgy szintén azokról az utakról és módokról, amelyek által azt csinosabb és boldogabb állapotra lehetne vinni kevés költséggel is, a mostani szomorú időkhöz képest. Ennek alkalmatosságával leirattatik Aestheticum auditoriumnak ábrázata, a véle való kisedd bibliothekácskával, előadódik az a zsinór is, amelyre kellene tartani annak a professzornak, aki a magyar poézisra és eloquentiára az ifjakat oktatná, de már nem klasszisi, hanem akadémiai módon..."

Csak éppen azt hallgatta el, hogy ki az az ifjú professzor, akit meg lehetne bízni ennek az intézetnek vezetésével. Természetesen ő maga.

Mikor az iskolai törvényszék, a sedes arra ítélte, hogy nem mehetett be a Kollégiumba és a tanítványai sem találkozhattak, sem nem beszélhettek vele, mégis módját lelta, hogy versben búcsúzzon el szeretett osztályától. Ez az Isten hozzád egyike a pedagógiai programod írásainak. Azt tartja legfontosabbnak, hogy erkölcsi követelményeket állítson föl, megmutassa ezeknek szerepét tanítványai életében.

*"Bennem hív barátotoktól váltok most meg; de hiszem,
szerelmem veletek marad, szívemet el nem viszem.
Örömmre lesz örömtök, szerencsém szerencsétek,
Dísz ad nékem s tiszteletet mindenkor a tiétek.
Ezért nemes lélek legyen bennetek, mely sem korba
A büszkékkel ne repdessen, sem ne másszon a porba.
Embertársát ki szereti, és híve hazájának,
Még emelett a tudományt tartja fő fő javának:
A csendes megelégedés s boldogság azt vezeti,
Ha késő maradéktól is érdemét tisztelteti,
Mert az áldott emberiség, a tudomány s a haza
Még minden hív tisztelőjét bőven megjutalmazza."*

Ez a vers nehézkes, még az alkalmi versek akkori színvonalát sem éri el. Nem is egészen biztos, hogy Csokonai műve. Az egész versben nincs semmi konkrétum, pedig a Csokonai ügy bőségesen kínálta a reflexiókat.

1800 márciusában, mikor a csurgói iskolától búcsút vett, prózában köszönte meg tanítványainak a ragaszkodásukat. Ebben a búcsúbeszédben nemcsak az tűnik fel, hogy szituációban fogalmaz, hanem – mint a *Krisztina napi köszöntőben* – egész kis jelenetet mutat be. Ezzel is megerősíti azt, amit több barátja és tanítványa említ színjátszói zsenialitásáról.

"Talán mikor ebbe a rám nézve szomorú órába, amelybe töletek búcsút venni kívánok, papírossal megjelenve szemlélték engemet: azt gondoljátok, hogy mesterségesen előre elkészített cikornyás mondókéval akarok, nem annyira szívemnek és tinéktek, mint az üres ceremóniának tenni áldozatot. De változtassatok vélekedéseketek; az igazság és a jóindulat kevés szóval él: magam is e kettőnek ösztönéből elmondom... de késem még egy kevésbé, mert ha úgy éreztek mint én, amint elhiszem, hogy úgy is éreztek – tudhatjátok, hogy az esztendő számára érlelt szeretet nem oly könnyen veheti magát arra, hogy egy szempillantásban vegyen búcsút soha el nem felejthető tár-

gyaitól. Ha tehát az a néma ékes szólás, amelyet ábrázatomon és szívemben olvashattok és amely az erőltetett mesterségnek truccára akarmely piperés orációnál tőlem és reám nézve nem elégséges: megszólalok, ámbár beszédemnek terhére vannak az egymásra duzzadó indulataim; megszólalok."

Itt már kissé túlfutott a szituációs játék. A cikornyás mondóka, amelyet kerülni akart, befurakodott a búcsúbeszédbe.

Két ízben kapott megbízást tanári munkára. Körülbelül egy évig tanította 1794-ben a költészeti osztályt a debreceni Református Kollégiumban. 1800-ban Csurgón több mint egy éven át helyettesítte a rendes professzort, a németországi tartózkodását meghosszabbító *Császári Páti*.

A debreceni Kollégiumban a táncot tartották az ördög legveszedelmesebb incselkedésének. Fajtalanság az, ha férfi a nővel táncol, mert "az ördög tojta, az ördög ülte, az ördög költötte ki a táncot; az ő munkája, hogy a bűnt ezáltal szaporíthassa."

Csokonai fegyelmi ügyei 1793 januártól fogva foglalkoztatják az iskolai sedest, a fegyelmi tanácsot. A két pör anyagát az *Acta iudicialia* című kéziratos kötet tartalmazza. Csokonai a kihallgatásokon élesen visszavágott a bírák vádpontjaira.

1794 december 6-án a VIII. rendes ülésen az első ügy ez volt: "Csokonai Mihály vásárnaponként templomba ritkán szokott menni tanítványaival, s növendékeit a múlt vásárnapon késő éjszakáig fenn tartotta az osztályteremben, sőt elnézte, hogy más növendék is – magáé közül csak kevés – bujkáljon, dohányozzék és bort igyék. Ezek felől maga Csokonai Mihály kihallgatva, a vád első pontjára azt feleli, hogy a templomot régi betegsége, test- és véralkata miatt nem látogathatja, ez ti. állandó mozgást, tevékenységet kíván. Innen van az is, hogy egy helyben órákon keresztül még inkább az egész istentisztelet alatt megülni nem tud. Ehhez járul, – mondotta – hogy olyan erős éneklést, mint aminő a szentegyházban van, említett betegsége miatt nem tud elviselni.

A 10. vádpontban azt is fejére olvassák, hogy az első iskolaszéki ülés óta sem változtatott szokásain. A sedes így összegezte kifogásait: "A tanulók erkölcsét rontja, alkalmat nyújtva nekik magával együtt lerészegedésre, táncolásra és a dohányzásra."

Felelet: "Tagadom a vádat. Az a tánc gyermeki játékból és szórakozásból történt; sokszor magam sem vettem észre, más dologgal voltam elfoglalva."

Mikor Csokonai tanítványait az éjszakai szórakozásokról faggatják, félreérthetetlenül arra megy ki a vallatás, hogy nem követtek-e el főbenjáró fajtalanságokat.

Kérdés: Mikor lefeküdtetek, hová és miképp feküdtetek le?

Felelet: Néha csak a székekre, néha pedig egy szélbe feküdtünk.

Kérdés: Hát präceptorotok hol hált?

Felelet: Velünk egy szélbe.

Az iskolai törvényszéknek tagjai voltak a tanárokon kívül a diákság vezető emberei is. Ez látszólag demokratikus vívmány volt, valójában azonban ezzel tudtak pressziót gyakorolni a diák ifjúságra.

A diákok nagyon szerették Csokonait. Kéziratos hagyatékában több olyan levél fennmaradt, amelyben barátai, volt iskolatársai, pártfogói vallják meg, milyen sokat köszönhetnek neki, legkedvesebb barátjuknak.

Obornyik József derecskei tanító ezt írta: "Lelkem! Mikor éppen levélkéjét vettem, akkor olvastam nyomtatásban a Halotti verseket (A lélek halhatatlansága). Hadd mondjam ki most, amit nem merszék (!) szemébe mondani, éppen akkor mondtam ezt: Édes Csokonaim! És olyan gyenge voltam, hogy ezen helynél: Reményem béborul, és derül kétségem – elfelejtettem magamat és a papirost megcsókoltam."

Hírnevét egyebek közt annak is köszönhette, hogy néhány pompás erotikus verset írt. De semmiképpen nem olyan sokat, mint ahogy korábban vélték. A költő halála utáni félszázadban Csokonai és az erotika annyira egyet jelentett a diák közvélemény-

ben, hogy rossz, ízléstelen verseket is az ő nevével vagy a közismert Cs. V. M. monogrammal terjesztettek. Ez ártott ugyan költői jóhírének, de nem végzetesen. A fiktív Csokonai költészet fokról fokra elhalványodott, és ebben nagy része volt a filológiának. Több ál-Csokonai verset csak a legutóbbi kiadványok szűrtek ki. (Lásd: Szilágyi Ferenc: Csokonai művei nyomában).

VARGHA BALÁZS

Hobo tanár úr

József Attila-est a Katona József Színházban

Földes Lászlót négyszer kellett megismernem eddig. Jó húsz éve tán, mint rémült népművelő láttam őt az ellenkező oldalon a beatkoncertek tömegéből kimagaslani. Aztán együtt hallgattunk néhány előadást, s bóklásztunk az ELTE folyosóin, mint levelezőtagozatos egyetemisták. Tévén és rádión keresztül hallhattam őt egyre jobb előadóvá érni. Aztán most elmentem erre az estre, melyet "Légy ostoba!" címmel mutattott be a Katona József Színház. Erről mesélek.

Mert jó volt annakidején a meglepő felfedezés, hogy a félelmetesnek hitt vagány inkább afféle jószágos óriás, akinek gyerekek, kutyák, asszonyok vágynak a tenyere alá, és jó volt a mindenkori érdes élményen elcsodálkozni, hogy milyen hatalmas erővel jön át a versen a kép, ha ő mondja, pedig beszéde s éneklése is igencsak furcsa. De az a mostani, az a negyedik találkozás olyan volt számomra, mint amikor a dzsungel lakói megérik a másikon a közös vadon szagát, s befelé fölsóhajtanak – művésznek ez a legtöbb, ami a közönségtől kijár – "egy vérből valók vagyunk, te meg én!" Ezt persze néki nem kell viszonznia. Én mint néző és tanárember bátran mondhatom.

Az ISKOLAKULTÚRÁBAN mostantól kezdve rendszeresen közlünk színházi kritikákat is, mert úgy gondoljuk, a művészet és a nevelés közös alapja a halálosan komolyan vett *találkozás* az élménnyel, a másik emberrel, a *jelenlét* az adott időben.

Ez az est az utóbbi idők legmeggrázóbb versműsora. Rendezője *Jordán Tamás*, segítőtársa *Galkó Balázs* – mindketten híres "józsefattilások". Díszlettervezője *Antal Csaba*, technikai munkatársa *Báthory Zsolt*, zeneszerzője, s másik szereplője *Mártha István*.

Vashordók, tompán tükröződő kirakatüveg-lapok lebegnek-forgognak a fekete homályban, torkomig futó sánpár mered a színpad közepén. Vasak csengése, üvegek reccsenése erősít föl olyan motívumokat a költői életműből, melyek talán itt szöveg szerint most föl sem említettek, de részét képezik már közösen birtokolt nemzeti kultúránknak, mégiscsak létező kollektív tudatunknak fönt és alant.

A műsorfüzet hátoldalán így vall Hobo az est előtörténetéről: "... Már nem tudom, hogy pontosan mikor és hogyan kezdődött. Undorodva, kétségbeesetten vagy dühösen tértem haza? Nem volt kedvem a mindig feloldozást és röhögőgörcsöt hozó Svejket forgatni. Lapozgattam a kötetet és beleakadtam öt-hat versbe. Még elalvás előtt nyugtatgattak, másnap ők ébresztettek. Így találtam rá a többire. Leírtam a címeiket a noteszembe..."

A versek és töredékek sorrendjét ideförom, talán érdemes lesz néhányat kezébe adni tanítványainknak, mielőtt a színházban is találkozoznának velük:

A bűn
József Attila, hidd el

Kedvesem betegem
Előttetek egy ember ment el